

खसिया' आखरको कोशवैज्ञानिक विश्लेषण

डा. प्रेमप्रसाद चौलागाईं (उपप्रा.), नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

Email: chaulagainprem999@gmail.com

ORC ID: <https://orcid.org/0009-0004-2446-101X>

लेखसार

प्रस्तुत शोधलेख खसिया' आखर शब्दकोशको कोशवैज्ञानिक विश्लेषणमा केन्द्रित छ । निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको यस लेखमा कोशविज्ञानअन्तर्गत कोशसम्पादनका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा खसिया' आखर को विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । लेख्य र कथ्य दुवै क्षेत्रबाट शब्दसङ्कलन गरिएको यस शब्दकोशमा सङ्कलित शब्दको व्यवस्थापन वर्णानुक्रम, मूल प्रविष्टि र उपप्रविष्टिका माध्यमबाट गरिएको छ । सम्भव भएसम्म शब्दवर्ग, व्याकरण र व्युत्पत्तिको सूचना दिइएको, केही प्रविष्टिको लिङ्ग, वचन र तिर्यक् रूपको समेत सङ्केत गरिएको, सङ्कलित सम्पूर्ण शब्दको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र सामाजिक सन्दर्भका आधारमा अर्थविधान गरिएको र अनावश्यक पुनरावृत्तिको न्यूनीकरण, स्थानको बचत, शाब्दिक संरचनाको व्यवस्थित प्रस्तुति, प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको स्पष्टताका लागि चिह्न र सङ्क्षेप शब्दको प्रयोग गरिएको यो शब्दकोश कोश विज्ञानका सैद्धान्तिक मान्यताको प्रायः अनुसरण गरिएको देखिन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि यसमा केही कमजोरी पनि छन् । वर्णविन्यास, स्रोतसङ्केत, वर्गसङ्केत, अर्थविधान र चिह्नप्रयोगमा केही त्रुटि देखिन्छन् । यसमा रहेका त्रुटिको निराकरण गर्ने हो भने यो शब्दकोश खश भाषाको आधिकारिक, मानक र उपजीव्य शब्दकोश बन्न सक्छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी: प्रविष्टि, व्युत्पत्ति, स्रोत, शब्दवर्ग, चिह्न

Article's information : Manuscript received : 2026/01/10, Date of review : 2026/02/28, Date of manuscript acceptance 2026/03/20 Publisher : Mahandra Moranga Adrsh Multiple Campus, Biratnagar

DOI : <https://doi.org/10.3126/medha.v8i2.92601>

Homepage : <https://www.nepjol.info/index.php/medha> Copy right (c) 2025 @ Medha Journal. This work is licensed under the Creative Commons CC BY-NC License. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

विषयपरिचय

कर्णाली प्रदेश सरकार, सामाजिक विकास मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित 'खसिया' आखर' खश भाषाको शब्दकोश हो । यस शब्दकोशका प्रधान सम्पादक रमानन्द आचार्य र सम्पादकहरू तुङ्गनाथ उपाध्याय, प्रकाशचन्द्र खत्री, दयादत्त हमाल, हरिबाबु चौलागाईं हुन् भने सम्पादन/व्यवस्थापन सहयोगी ज्ञानमणि चापागाईं, नवराज आचार्य र प्रशान्त आचार्य हुन् । प्रधान सम्पादकले यस शब्दकोशमा दिएको खसिया' आखरको परिभाषा "खशानी क्षेत्रमा बोलिने भाषा, नेपाली भाषाको माऊ भाषिकाका शब्दहरू समेटे तयार पारिएको शब्दकोश" (पृ. २०२) अनुसार यो शब्दकोश नेपाली भाषाको माऊ भाषिकाको शब्दकोश हो । शीर्षकमा षष्ठी विभक्तिको सङ्केत गर्न एकतर्फी एकल उद्धरण चिह्नको प्रयोग गरिएको छ । शब्दकोशभित्रकै यो परिभाषा र शब्दकोशको उपशीर्षकमा प्रस्तुत 'खश भाषाको शब्दकोश' का बिचमा सङ्गति नमिलेको देखिन्छ । उपशीर्षकमा खश भाषाको शब्दकोश र परिभाषामा नेपाली भाषाको माऊ भाषिकाको शब्दकोश भनिनुले असङ्गति देखिएको हो । यस सन्दर्भमा यही शब्दकोशको 'प्राक्कथन' (पृ. ३) उल्लेख भएको भनाइ "खश भाषा अर्थात् नेपालीको केन्द्रीय भाषिका जो वर्तमान नेपाली भाषाको माऊ हो त्यससित गुप्त धन जस्तै गरी लुकेर रहेको शब्दभण्डारलाई समेटेर नेपाली भाषाको कोशलाई बृहत्तर बनाउन यसप्रकारको सङ्कलन र अध्ययन बहुत उपयोगी हुनेछ" ले चाहिँ उक्त असङ्गतिलाई समाधान गरेको देखिन्छ । यस परिभाषाअनुसार ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा खश

भाषाका रूपमा रहेको थियो र यसैबाट नेपालीको उत्पत्ति भएको हो। वर्तमान सन्दर्भमा चाहिँ यो नेपाली भाषाको केन्द्रीय भाषिकाका रूपमा रहेको छ।

यसरी *खसिया* आखर का अनुसार वर्तमान सन्दर्भमा 'खश' भाषिका हो र ऐतिहासिक सन्दर्भमा यो नेपालीको माऊ भाषा हो। नेपालको जनगणना २०७८ मा चाहिँ अहिले पनि खशलाई भाषाका रूपमा लिई यसका वक्ता सङ्ख्या ०.४ (वक्तासङ्ख्या १,१७,५११) मानिएको छ। साथै यसै क्षेत्रमा बोलिने जुम्लीलाई पनि अर्को भाषा मानिएको छ र यसका वक्तासङ्ख्या ०.०३ (वक्तासङ्ख्या ८,३३८) मानिएको छ। इथ्नोलोगमा चाहिँ यसलाई खशजुम्ली भनिएको छ र यसका वक्ता सङ्ख्या १,०००० मानिएको छ। यस सन्दर्भमा खस र जुम्ली फरक भाषा हुन् या एउटै हुन्, यी भाषा हुन् कि भाषिका हुन् भन्ने बारेमा पनि स्पष्ट हुनु जरुरी छ। यसका लागि भाषिकाविज्ञानका सैद्धान्तिक आधारको सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ। भाषाकालक्रम विज्ञान (Glottochronology) ले भाषिकाविज्ञानका सैद्धान्तिक आधारका विषयमा विस्तृत रूपमा प्रकाश पारेको छ। भाषाकालक्रम विज्ञानका अनुसार भाषामा समयक्रममा परिवर्तन हुने क्रममा कतिपय पुराना शब्दको लोप हुन्छ त कतिपय नयाँ शब्दको आगमन पनि हुन्छ। भाषाकालक्रम विज्ञानका व्याख्याता लेहम्यानले (१९६६ पृ.१०८) ले उल्लेख गरेअनुसार एक हजार वर्षमा कुनै पनि भाषामा ८५ प्रतिशत शब्द मात्र सुरक्षित रहन्छन् १५ प्रतिशत लोप हुन्छन् र १५ प्रतिशत थपिन्छन्। यसर्थ शब्द लोप हुने र थपिने प्रक्रियाबाट कुनै पनि भाषाबाट भाषिका वा अर्को भाषाको विकास हुँदै जान्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। कुनै पनि भाषामा कति परिवर्तन हुँदा भाषा वा भाषिकाको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने विषयको निरूपणका लागि बोधगम्यतालाई मुख्य आधार बनाइएको पाइन्छ। बोधगम्यता मापन गर्ने मुख्य आधार भनेको भाषिक समानता हो। यही भाषिक समानताकै आधारमा कुनै भाषामा हुने कालक्रमिक परिवर्तनबाट त्यसको ऐतिहासिक भाषिका वा भिन्न भाषा उत्पन्न भयो भन्ने कुराको लेखाजोखा गरिन्छ। भाषाविद् ब्लेयर (१९९७, पृ.२५) ले कुनै पनि भाषाका कालक्रमिक वा भौगोलिक भेदमा साठी प्रतिशत वा त्यसभन्दा बढी भाषिक समानताको अवस्था रहँदा उक्त भेदहरू सोही भाषाका भाषिका हुने बताएका छन्। यस मान्यताका आधारमा भन्दा नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको लगभग एक हजार वर्षको समय व्यतीत भएको छ। यस आधारमा खश भाषा र नेपाली भाषाका बिच लगभग ८५ प्रतिशत बोधगम्यता रहेको देखिन्छ। भाषाविद् निरौला (२०७७, पृ.१-११) ले यही मान्यताका आधारमा कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकाहरूमा भाषिकागत समानताको विश्लेषण गरी कर्णाली भेगमा रहेका हुम्ला, मुगु, जुम्ला, कालीकोट, दैलेख, सुर्खेत, जाजरकोट र सल्यानमा बोलिने भाषिक भेद पनि फरक भाषा नभई नेपालीकै क्षेत्रीय भेद भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्। यिनको विश्लेषण भाषिकाविज्ञानका सैद्धान्तिक आधारले निर्देश गरेअनुरूप वस्तुनिष्ठ भएकाले खस र जुम्ली फरक भाषा नभई नेपालीकै क्षेत्रीय भाषिका भएको स्पष्ट हुन्छ। जुम्ली स्थानका आधारमा गरिएको नामकरण हो भने खश जातिका आधारमा गरिएको नामकरण हो। खश भाषिकाभित्रै भित्रै जुम्ली भाषिका पनि समेटिन्छ। खश भाषिकाकै एउटा एकाइ जुम्ली भाषिका हो। यसर्थ ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा खश भाषा हो, यसैबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएकाले यो नेपाली भाषाको माऊ भाषा हो। वर्तमान सन्दर्भमा भने यो नेपाली भाषाको केन्द्रीय भाषिका हो।

खश भाषा भारोपेली परिवारको 'शतम्' वर्गको आर्यइरानेलीअन्तर्गत पर्ने आर्य (संस्कृत) शाखाबाट विकसित खश प्राकृतको खश अपभ्रंशबाट एघारौँ शताब्दीमा उत्पन्न भएको भाषा हो। भाषाप्रयोगका आधारमा भन्दा कर्णाली प्रदेशका बहुसङ्ख्यक वक्ताले बोल्ने भाषा खश भाषा हो। यो भाषा अहिले जुम्ला, हुम्ला, मुगु, कालीकोट र डोल्पा जिल्लामा बोलिन्छ। यसबाहेक दैलेख, सुर्खेत, अछाम, बाजुरा बझाङका अधिकांश क्षेत्रमा पनि यो भाषा बोलिन्छ। बसाइँसराइका कारण बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, काठमाडौँ आदि जिल्लामा खश भाषाको प्रयोग गरिन्छ। गोरखापत्रको नयाँ नेपाल पृष्ठलगायतका पत्रिकामा प्रकाशनको माध्यम भाषा बनेको यस भाषामा साहित्यका विविध विधाका कृतिहरूको प्रकाशनका साथै रेडियो, चलचित्र, नाटक, वृत्तचित्रमा समेत यस भाषाको प्रयोग भइरहेको छ। यो कर्णाली प्रदेशको लामो इतिहास बोकेको एवम् यहाँको प्राचीन संस्कृति र सभ्यता संरक्षित भएको भाषा हो। खश भाषा

ने समग्र कर्णाली प्रदेशलाई इतिहासदेखि वर्तमानसम्म र यसको एक कुनादेखि अर्को कुनासम्मका वक्तालाई जोड्ने सेतु बनेको छ । यसर्थ कर्णाली प्रदेशले बहुसङ्ख्यक वक्ता भएको भाषाका दृष्टिले र ऐतिहासिक एवम् साँस्कृतिक महत्त्वका दृष्टिले शब्दकोश निर्माणका माध्यमबाट यसको मानकीकरण वा स्तरीकरण गर्नु जरुरी भएको सन्दर्भमा यश शब्दकोशको प्रकाशन हुनु खश भाषाभाषीका लागि निकै गौरवको विषय हो । यसले कर्णालीको इतिहास, संस्कृति र सभ्यताको संरक्षणका साथै खश भाषाको मानकीकरण र उन्नयनमा उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । यस सन्दर्भमा यस शब्दकोशका सम्पादनगत वैशिष्ट्य र कमीकमजोरीको निरूपण गर्नु पनि वाञ्छनीय देखिन्छ । यसैले प्रस्तुत लेख 'खसिया' आखरका सम्पादनगत केकस्ता वैशिष्ट्य र कमीकमजोरी छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानमा केन्द्रित छ ।

अध्ययनविधि

गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयको उपयोग गरिएको छ । यस अनुसन्धानमा प्राथमिक सामग्री 'खसिया' आखर (खश भाषा - शब्दकोश) हो भने द्वितीयक सामग्री अन्तर्गत कोशविज्ञानसँग सम्बद्ध सामग्री रहेका छन् । विश्लेषणका लागि कोशविज्ञानका मान्यतालाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिई विश्लेषणको ढाँचा तयार पारिएको छ र सोही ढाँचामा आधारित भएर विश्लेषणात्मक विधिको अनुसरण गरी 'खसिया' आखरका वैशिष्ट्य र कमीकमजोरी विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

कोशसम्पादनका सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषणको ढाँचा

कुनै पनि भाषाका शब्दहरूको व्यवस्थित सङ्कलन भएको ग्रन्थ शब्दकोश हो भने उक्त शब्दकोशको वैज्ञानिक पद्धतिद्वारा सम्पादनको आधार तयार पार्ने र अध्ययन गर्ने विधा चाहिँ कोशविज्ञान हो । यसैले कोशविज्ञानले एकातिर सम्पादित शब्दकोशको अध्ययन कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको मार्गनिर्देशन गर्दछ भने अर्कोतिर सम्पादन गर्ने प्रक्रियालाई सिकाउँदछ । यसै अभिप्रायमा कोशविज्ञान सैद्धान्तिक कोशविज्ञान (Lexicology) र प्रायोगिक कोशविज्ञान (Lexicography) दुई शाखामा विभक्त छ । सैद्धान्तिक कोशविज्ञान भनेको कोशमा वितरित हुने शब्दको हिज्जे, अर्थ तिनको प्रयोग, पर्याय, व्युत्पत्ति आदिको अध्ययनका लागि तयार पारिएको सैद्धान्तिक आधार हो भने प्रायोगिक कोशविज्ञान चाहिँ सैद्धान्तिक आधारले निर्देश गरेअनुसार शब्दकोश सम्पादन गर्ने वैज्ञानिक विधि हो (रिचर्डस र अरू, सन् १९९९, पृ. २१२) । यसर्थ कोशसम्पादनका साथै सम्पादित कोशको विश्लेषण गर्न कोशविज्ञानका सैद्धान्तिक मान्यताको ज्ञान अपेक्षित देखिन्छ ।

कोशविज्ञानको उपर्युक्त परिभाषाअनुसार कोशसम्पादन मूलतः प्रायोगिक कोशविज्ञानसँग सम्बद्ध कार्य हो तर यसका लागि सैद्धान्तिक कोशविज्ञानको ज्ञान पनि त्यत्तिकै अपेक्षित हुन्छ । सैद्धान्तिक कोशविज्ञानले शब्दकोशको सम्पादनको समग्र प्रक्रिया अर्थात् कोशमा शब्दहरू कसरी सङ्कलन गर्ने, सङ्कलित शब्दलाई कसरी प्रविष्टि गर्ने, अनुक्रम निर्धारण कसरी गर्ने, शब्दहरूको अर्थविन्यास कसरी गर्ने, शब्दबनोट प्रक्रियालाई कसरी देखाउने आदि कोशसम्पादन सम्बन्धी सम्पूर्ण प्रक्रियाको रूपरेखाका बारेमा निर्देश गरेको हुन्छ यसैले कोशविज्ञानका मान्यताको अनुसरण गर्दा कोशसम्पादन कार्यमा सहयोग पुग्दछ ।

शब्दकोश प्रचुर स्रोत र सुदीर्घ साधनासाध्य शब्दावलीय संरचना भएकाले यसको सम्पादन पनि एक जटिल कार्य हो । जटिल कार्य भएकाले यसको सम्पादन पनि सहजै सम्पन्न गर्न सकिँदैन, चरणबद्ध रूपमा सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ । कोशसम्पादनका लागि योजनानिर्माण पहिलो चरण हो । कुनै पनि कार्य सुव्यवस्थित ढङ्गले सम्पन्न गर्नका लागि योजनाको आवश्यकता पर्दछ । कोशसम्पादन सम्बन्धी योजना तयार गर्दा त्यसमा लाग्ने आर्थिक पक्षका साथै कुन प्रकारको, कस्तो स्वरूपको, कुन भाषाको, कुन भौगोलिक क्षेत्रको कोश निर्माण गर्ने, सामग्री कसरी सङ्कलन गर्ने, कोशसम्पादनमा केकस्ता व्यक्ति संलग्न हुने जस्ता कुरामा केन्द्रित भएर योजना निर्माण गरी शब्दचयन, व्यवस्थापन र

प्रस्तुतीकरण आदि पक्षमा समेत विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ३२८) । योजना सही बने मात्र सम्पादन कार्य सहज रूपमा सम्पन्न हुन सक्छ ।

कोशसम्पादनमा सामग्रीसङ्कलन दोस्रो चरणको कार्य हो । कोशको प्रकृति हेरी मौखिक र लिखित भाषाका माध्यमबाट सामग्री सङ्कलन गर्नुपर्दछ । भाषा बोलचालमा मात्र सीमित छ भने कथ्य रूपबाट मात्र सामग्री सङ्कलन गर्नुपर्ने हुन्छ, यसका लागि क्षेत्रकार्य अपेक्षित हुन्छ । भाषिकाका कोशका यस किसिमको सामग्री सङ्कलन अपेक्षित हुन्छ । लिखित सामग्रीबाट शब्द सङ्कलन गर्दा लिखित साहित्यका सबै किसिमका ग्रन्थ, पूर्ववर्ती शब्दकोश, समाचारपत्र, चिठपत्र, प्रतिवेदन आदिका माध्यमबाट सङ्कलन गर्नुपर्दछ ।

प्रविष्टिचयन कोशसम्पादनको अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य हो । सङ्कलित सबै शब्द प्रविष्टि योग्य नहुने भएकाले ती शब्दबाट बहुप्रचलित, स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्ने सम्भावना भएका र आधार तत्त्वका रूपमा रहेका शब्द मात्र प्रविष्टिका निमित्त चयन गरिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ३२९) । प्रविष्टि चयन गर्दा त्यस कोशको प्रयोगकर्ता को को हुन सक्छन् भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखी कोशमा प्रचलित शब्द, अभिनव शब्द शब्द, पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द, व्यक्तिवाचक शब्द, व्युत्पन्न शब्द, प्रकार्यात्मक शब्द (संयोजक, निपात, नामयोगी) सङ्क्षेप शब्द, उखान टुक्का आदिलाई आवश्यकताअनुसार छनोट गरी प्रवेश गराउनुपर्दछ । यसै गरी चित्र, नक्सा आदिको पनि सङ्कलन गर्नुपर्ने हुन्छ । ठिक ढङ्गले सामग्री सङ्कलन र व्यवस्थापन भइसकेपछि प्रविष्टि चयन गर्न लायक बन्छ । यस्तै कोशसम्पादनमा उपप्रविष्टिमा पनि ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । मूल प्रविष्टि (शीर्ष शब्द) को अङ्ग भई आउने सहायक प्रविष्टिलाई उपप्रविष्टि भनिन्छ । उपप्रविष्टिमा आउने शब्दलाई प्रायः मुख्य प्रविष्टिकै अनुच्छेदभित्र राख्ने गरिन्छ । सामान्यतः उपप्रविष्टिमा व्युत्पन्न शब्द, समस्त शब्द र टुक्काहरू आउन सक्छन् । वैकल्पिक शब्दको प्रविष्टि पनि कोशसम्पादनमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने अर्को विषय हो । कतिपय भाषा/भाषिकामा अर्थ उही भएर पनि एउटा शब्दका एकभन्दा बढी वैकल्पिक रूपहरू प्रचलित हुन्छन् । यस्तो स्थिति उच्चारण वा वर्णविन्यासको भिन्नता वा दुवैको भिन्नताबाट उत्पन्न हुन्छ (अधिकारी, २०६५, पृ. २१६) । बहुप्रचलित शब्दहरूमा यस्तो अवस्था देखियो भने तिनीहरूको भिन्नै प्रविष्टि दिनुपर्छ । कोशलाई मानक बनाउनका लागि भने वैकल्पिक प्रविष्टिको न्यूनीकरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

कोशसम्पादन प्रक्रियाअन्तर्गत अनुक्रम निर्धारण अर्को कार्य हो । शब्दकोशमा शब्दहरूलाई विषय वा वर्णमध्ये कुन अनुक्रममा राख्ने भन्नेमा निश्चित हुनुपर्छ । सामान्यतया कोशमा शब्दहरू वर्णानुक्रमको आधारमा विन्यस्त हुन्छन् । वर्णानुक्रमलाई शब्दकोशमा बढी प्रचलित र सरल अनुक्रम मानिन्छ (अधिकारी, २०६५, पृ. २३४) । यस क्रममा शब्दका अग्रभागमा रहेका वर्णानुक्रमलाई मात्र ध्यानमा राखेर हुँदैन शब्दका बिच र अन्तिम भागमा समेत तिनको वर्णानुक्रमको स्थितिलाई राम्ररी केलाउनुपर्दछ । शब्दकोशमा समावेश गर्नुपर्ने अर्को कार्य स्रोतसङ्केत हो । कुनै पनि भाषामा विभिन्न थरी शब्दहरू हुन्छन् । कुनै अन्य भाषाबाट यथावत् रूपमा आएका, कुनै परिवर्तित भई आएका र कुनै आफ्नै भाषाका मौलिक शब्द पनि हुन्छन् (बन्धु, २०७३, पृ. ३३०) । यसैले शब्दकोशमा वितरित त्यस्ता शब्दहरूको स्रोत कुन हो भन्ने कुराको उल्लेख गर्नुपर्दछ । व्युत्पत्ति सङ्केत अर्को आवश्यक घटक हो । शब्दकोशमा वितरित शब्दको व्युत्पत्तिको सङ्केत गर्नु अर्को कार्य हो । शब्दकोशमा समाविष्ट कतिपय शब्दहरू अन्य शब्दबाट बनेका हुन्छन् । अतः त्यस्ता शब्दको मूल रूप व्युत्पादन प्रक्रियाको उल्लेख गर्दा शब्दको अर्थबोधमा सरलता आउँदछ । शब्दकोशमा व्युत्पत्तिका कालक्रमिक र समकालिक गरी दुई किसिमका सूचना दिइन्छ । कालक्रमिक व्युत्पत्तिले शब्दको पूर्वस्वरूपको परिचय दिन्छ भने समकालिक व्युत्पत्तिले चाहिँ व्युत्पन्न शब्द कुन कुन सर्ग (प्रत्यय) र शब्दांशबाट बनेको छ भन्ने कुराको सूचना दिन्छ । शब्दको व्युत्पत्तिका प्रक्रियाका मूल शब्द, व्युत्पन्न शब्द र शब्दवर्ग प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । शब्दवर्ग सङ्केत अर्को कार्य हो । शब्दवर्ग प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई किसिमका छन् । प्राथमिक शब्द वर्गअन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण स्वतन्त्र कोशीय अर्थ भएका एकाइ पर्दछन् प्रकात्मक वर्गअन्तर्गत

संयोजक, नामयोगी, विस्मयादिबोधक, निपात द्वितीयक वर्गान्तर्गत पर्दछन् (अधिकारी, २०६५, पृ. २२३) र यिनको सूचना दिनु पनि आवश्यक हुन्छ ।

आर्थी सूचना अर्को कार्य हो । शब्दकोशमा नभई नहुने सूचनाअन्तर्गत अर्थको सूचना पर्दछ । शब्दकोशको मुख्य लक्ष्य पनि शब्दकोशमा प्रविष्ट शब्दको अर्थ स्पष्ट पार्नु हो । शब्दकोशमा प्रयुक्त हुने उदाहरण, परिभाषा, व्युत्पत्ति, चित्र आदि पनि यही आर्थी सूचनालाई स्पष्ट पार्नका लागि नै समावेश गरिएका हुन्छन् । यसर्थ आर्थी सूचना शब्दकोशको केन्द्रीय अङ्ग हो । शब्दहरू आर्थी सूचनाका दृष्टिले भिन्न भिन्न प्रकृतिका हुन्छन् । कतिपय शब्दले एउटा अर्थ मात्र वहन गरेका हुन्छन् भने कतिपयले एकभन्दा बढी अर्थ बुझाउँछन् । यस्तै कतिपय शब्दहरू चाहिँ उच्चारणका दृष्टिले समान भएपनि अर्थका दृष्टिले भिन्न भिन्न हुन्छन् (बन्धु, २०७३, पृ. ३३३) । यस्ता शब्दलाई भिन्न भिन्न प्रविष्टिमा राखिएको हुन्छ । यसै गरी शब्दकोशमा परिभाषा, पर्याय, उदाहरण, चित्र आदिलाई पनि व्यवस्थित रूपमा राख्नुपर्दछ ।

कोश सम्पादन प्रक्रियामा अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य वर्णविन्यास हो । शब्दकोश कुनै पनि भाषाको मानक ग्रन्थका रूपमा रहने भएकाले यसमा प्रयोग गरिने वर्णविन्यासमा अत्यन्त शुद्धताको आवश्यकता हुन्छ । शब्दकोशमा वर्णविन्यास उच्चारणअनुसार नभई लेख्य भाषाको मानक रूपअनुसार हुनुपर्दछ । शब्दकोश सम्पादनमा उच्चारण सूचना चाहिँ ऐच्छिक घटक हो । शब्दकोशमा वितरित शब्दहरूको वितरण लेख्य मानक रूपअनुसार हुने भएकाले तिनको उच्चारणसम्बन्धी सूचना पनि समावेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ । अङ्ग्रेजी भाषाको अक्सफोर्ड एडभान्स्ड लर्नर्स डिक्सनरी (सन्. १९९९)मा उच्चारण सम्बन्धी सूचना समावेश गरिएको छ भने नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) र प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०७९) मा भने यस्तो सूचना छैन ।

शब्दकोशमा अनावश्यक पुनरावृत्तिको न्यूनीकरण, स्थानको बचत, शाब्दिक संरचनाको व्यवस्थित प्रस्तुति, प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको स्पष्टताका लागि चिह्न र सङ्क्षेपको प्रयोग गर्नुपर्ने सैद्धान्तिक आधार कोशविज्ञानले दिएको छ । यस्ता चिह्नहरूमा मूल प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको सम्बन्ध सङ्केत गर्ने योजक चिह्न (-), व्युत्पादक चिह्न (>) र सम्बन्धक चिह्न (~), पुनर्निर्मित वा व्याकरणिक दृष्टिले अशुद्ध रूपलाई जनाउन प्रयोग गरिने तारा चिह्न (*), ध्वनितात्त्विक आलेखन/लिप्यन्तरणलाई सीमाबद्ध गर्न प्रयोग गरिने दोहोरो तिर्यक् चिह्न (/ /), स्रोत, व्युत्पत्ति जनाउन प्रयोग गरिने वर्गाकार कोष्ठ ([]), कुनै शब्दको अन्य एकाइमा पुनर्लेखन गर्न वा उदाहरण दिन बाणाकार चिह्न (→), अर्थगत समानता वा पर्यायवाची शब्द जनाउन समानताबोधक चिह्न (=), शब्दका सम्बन्धित अर्थहरू छुट्याउन अर्धविराम चिह्न (;), शीर्ष शब्द र त्यसको व्याकरणिक वा अर्थगत जानकारी छुट्याउन र अधोलिखित विषयको निर्देशन गर्न निर्देशक चिह्न (:), वैकल्पिक रूप देखाउन वा व्याकरणिक टिप्पणी राख्न कोष्ठक () चिह्न, समरूपी शब्द (Homonyms) जनाउन उपरिलिखित अङ्क (१^२३), प्रचलनबाट लोप भइसकेका वा प्राचीन शब्द जनाउन कर्तनी (†) चिह्न शीर्ष शब्द जनाउन श्यामाङ्कित अक्षर (Bold Type), उदाहरण वाक्य, विदेशी शब्द वा प्रयोगसम्बन्धी सूचक देखाउन तिर्यक् अक्षर (Italic Type), शब्दवर्ग जनाउन सङ्क्षेप शब्द (अङ्ग्रेजीमा N, V, / नेपालीमा ना, क्रि आदि) को प्रयोग गरिन्छ (क्रिस्टल, २००३, पृ. ४० - ४२६) यसरी सङ्कलित शब्दहरूको समुचित विन्यासपछि तयार हुने ग्रन्थ उपयुक्त कोश बन्दछ भन्ने कोशविज्ञानको मान्यता हो ।

खसिया' आखरको कोशवैज्ञानिक विश्लेषण

खसिया' आखर रमानन्द आचार्यद्वारा सम्पादित एकभाषी कोश हो । आचार्यलाई सम्पादन कार्यमा सहयोग गर्ने विद्वान्हरूमा हरिबाबु चौलागाईं, दयादत्त हमाल, तुङ्गनाथ उपाध्याय, प्रकाश चन्द्र खत्रीको उल्लेख्य भूमिका रहेको देखिन्छ । सम्पादकीय, प्राक्कथन र अनुसूचीसहित १३६५ पृष्ठको आयाम र ४०, ००० शब्दसङ्ख्या रहेको यो कोश

ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा नेपाली भाषाको जननी भाषा र वर्तमानमा नेपाली भाषाको केन्द्रीय भाषिकाका रूपमा रहेको खश भाषाको शब्दकोश हो भन्ने कुरा परिचय खण्डमा उल्लेख भइसकेको छ । यहाँ यस शब्दकोशको 'कोशसम्पादनको सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषणको ढाँचा' मा उल्लेख भएबमोजिम यसका सम्पादनगत वैशिष्ट्य र कमीकमजोरीको विश्लेषण गरिन्छ :

खसिया ' आखरको योजना निर्माण र सामग्री सङ्कलन

शब्दकोश प्रचुर स्रोत र सुदीर्घ साधनासाध्य शब्दावलीय संरचना भएकाले यसको सम्पादन पनि एक जटिल कार्य हो भन्ने कुरा सैद्धान्तिक आधारमा उल्लेख भएको छ । यस शब्दकोशको निर्माणमा प्रधान सम्पादकका करिब चार दशकको समय व्यतीत भएको छ भन्ने शब्दसङ्कलनमा समर्पित हुने विद्वान्हरूको पनि निकै समय खर्च भएको छ भन्ने तथ्य यस शब्दकोशका प्रधान सम्पादकको निम्नलिखित भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

प्रस्तुत शब्दकोशको निर्माणमा वि.सं २०४२ देखि नै खश भाषाका शब्दहरूको सङ्कलनतिर लागिपरेको हुँ तर जागिरे जीवनको व्यस्तता घरगृहस्थीको दायित्व गहन पर्दाको स्थितिमा यस कार्यले त्यति गतिशीलता पाउन सकिरहेको थिएन तर विचार सेलाएको होइन । सौभाग्यवश यस भाषासित गहन रूपले प्रेम र सद्भाव राख्नुहुने तत्कालीन जुम्ला जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा कार्यरत स्थानीय विकास अधिकारी श्री तिलक पौडेल, जुनले आफ्ना कार्यक्षमा खश भाषामा लेखिएको "सक्या सपाडौँ नसक्या नबिगाडौँ भन्ने आदर्श वाक्य टाँगिरहनुभएको थियो । वहाँको सक्रिय पहलमा नै यस भाषाको शब्दकोश तयार पार्न २०६४ वैशाख ११ गते लोकतन्त्र दिवसको अवसर पारी यस पङ्क्तिकारको प्रधान सम्पादकत्वमा खसिया आखर नामक एक संस्था खडा भयो जसले यसै नामको एक खशानी शब्दकोश लेख्ने निर्णय गर्‍यो । (प्राक्कथन पृ. ४)

यसर्थ खसिया ' आखर सुदीर्घ साधनाबाट निर्मित संरचना रहेको स्पष्ट भएको छ ।

खसिया ' आखरमा अनुक्रम निर्धारण र शब्दहरूको प्रविष्टि

खसिया ' आखरमा शब्दहरू वर्णानुक्रमको आधारमा विन्यस्त गरिएका छन् । 'अ' देखि 'ह' सम्मको क्रममा वर्णहरूको विन्यास गरिएको छ । क्ष, त्र, ज्ञ संयुक्त वर्ण भएकाले 'क'पछि क्ष(क्+ष), 'ज'पछि ज्ञ(ज्+ञ) र तको क्रममा त्र (त्+र) को विन्यास गरिएको छ । वर्णानुक्रमलाई व्यवस्थित गर्दा नेपाली बृहत् शब्दकोशलाई आधार बनाइएको देखिन्छ । यसर्थ यस शब्दकोशमा सादा एक वर्ण भएमा सर्वप्रथम सो वर्ण र त्यसपछि क्रमशः चन्द्रबिन्दु, शिरबिन्दु तथा विसर्गयुक्त शब्द र यसपछि क्रमशः अ, आ, इ, ई, उ, ए, ऐ, ओ, औ को क्रममा शब्दहरूको प्रविष्टि दिइएको छ । दीर्घ 'ऋ' र 'लृ' वर्णको प्रयोग नेपालीमा नहुने भएकाले तिनको प्रविष्टि दिइएको छैन ।

खसिया ' आखरमा शब्दहरूको प्रविष्टि दिँदा पहिले मूल प्रविष्टि, त्यसको शब्दवर्ग, सम्भव भएसम्म स्रोत, व्युत्पत्ति तथा स्थानविशेषमा मात्र बोलिने शब्दलाई गोलघेराभित्र सङ्केत गर्नुका साथै नित्य बहुवचनान्त भए सानो कोष्ठभित्र बहुवचन (बव)को सङ्केत गरिएको छ र त्यसपछि मात्र पर्याय, व्याख्या, परिभाषाका माध्यमबाट शब्दको अर्थ दिइएको छ । पर्याय दिँदा पहिला नेपालीको र अन्तमा खश भाषाको दिइएको छ । यस प्रक्रियाले प्रविष्टिलाई व्यवस्थित बनाएको को छ, जस्तै :

(क) 'खसिया आखर' ना. (बव) खश भाषाका शब्दहरू, भाषिक सङ्केतकहरू, खशान प्रदेशका निवासीले बोल्ने, जुम्लाको सिँजामा प्रतिपादित भई विकसित भएको खश भाषाका लवजहरू २. खशानी क्षेत्रमा बोलिने भाषा, नेपाली भाषाको माऊ भाषिकाका शब्दहरू समेटेी तयार पारिएको एक शब्दकोश" (पृ. २०२) ।

(ख) खसिया ना. [सं. खश] प्राग् ऐतिहासिक कालदेखि प्रायः भारत, नेपाल र तिब्बतका पहाडी भूभागतिर बसोबास र आधिपत्य जमाउँदै आएको एक प्रसिद्ध जाति खश, खश, सो जातिको मानिस । २. पहिला खश मल्लको साम्राज्य काल र पछि जुम्ला राज्य हुँदा उच्च पहाडी वा हिमाली प्रदेशमध्ये खशान प्रदेशमा रहने आर्य

परम्पराऽनुयायी, वर्णाश्रम व्यवस्थाका साथै मस्टो परम्परा अनि अँगालेको खश भाषाभाषी आर्य खश/खशआर्य । ३. जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तका संस्कारहरू भिन्नै भएका तर मस्टो परम्परा मान्ने र वेदपाठ र हवनलाई सम्मान गर्ने अतागाधारी, क्षत्री । ४. हेयार्थमा तागाधारी/अतागाधारी सबै किसिमका क्षत्री, खसियो । (पृ. २०२)

उदाहरण (क) मा प्रयुक्त 'खसिया आखर' पदावलीका तहमा छ । पदावलीको तह भनेको कोशीय तहभन्दा माथिको तह हो । यसर्थ कोशविज्ञानका अनुसार 'खसिया' लाई मूल प्रविष्टिमा विन्यस्त गरेपछि उपप्रविष्टिमा ~ (सम्बन्धक चिह्न) को प्रयोग गरी 'आखर' शब्दको प्रविष्टि गर्नुपर्ने हो, जस्तै:

खसिया ना. [सं. खश] ...

~ आखर ना....

यहाँ प्रयुक्त 'खसिया आखर' एउटै वस्तुको नाम भएकाले शब्दको तहमा प्रविष्टि दिइएको देखिन्छ । यसो गर्दा चाहिँ कोशविज्ञानका अनुसार प्रविष्टि समायोजन हुने देखिन्छ । यस्तै 'कात्तिक्या बाली' र 'कात्तिक्या दाड' (पृ. १३९) पदावली पनि नाम शब्दका रूपमा प्रयोग भएका छन् । नाम शब्दका रूपमा प्रयोग भएका शब्दसमूहलाई पनि एकल शब्दको तहमा लिनु यस कोशको वैशिष्ट्य हो । 'यस शब्दकोशमा 'खसिया र 'आखर' दुवै शब्दको छुट्टाछुट्टै प्रविष्टि दिइएकाले सोही स्थलमा यिनको स्रोतको सूचना दिइएको छ । उदाहरण (ख) मा आएको 'खसिया' शब्दमा स्रोतसङ्केत गरिएको छ । शब्दकोशमा दिइएको स्रोतअनुसार संस्कृतको 'खश' शब्दमा तद्भव प्रत्यय 'इया' को संयोजन हुँदा 'खसिया' तद्भव बनेको हो । यसैले यो तद्भव शब्द हो । यही प्रविष्टिको अनुच्छेदमा प्रयुक्त 'खशान' पनि तद्भव शब्द हो तर यसमा चाहिँ तालव्य 'श' को प्रयोग गरिनुले वर्णविन्यासमा एकरूपता आउन सकेको छैन ।

उपप्रविष्टिमा आउने शब्दलाई मुख्य प्रविष्टिकै अनुच्छेदभित्र राखिएको छ । 'खसिया' आखर मा प्रयुक्त उपप्रविष्टिमध्ये द्विखण्डीय हुन सक्ने अर्थात् आधा आधा छुट्टिन सक्ने शब्दलाई योजक चिह्न – दिइएको छ । कृत् प्रत्यय र तद्धित प्रत्यय लागेर बनेका शब्दमा + (धन चिह्न) दिइएको छ भने एउटै आर्थी एकाइका भए पनि पदयोग नहुने विशेषण युक्त शब्द, पदावली र टुक्कामा चाहिँ ~ (सम्बन्धक चिह्न) दिइएको छ, जस्तै:

(क) अँखालो१ वि. [आँखो+आलो] १ तीखो दृष्टि भएको; तेजिला आँखा भएको; हल्का उज्यालामा पनि देख्न सक्ने, २. अक्षर चिन्न सक्ने; साक्षर ३. पढे लेखेको ; व्यक्ति, शिक्षित, ४. धेरै कुरा बुझेको ; देखे – सुनेको, ५. संसार बुझेको; अन्तर्ज्ञान भएको; बव/तिरू. अँखाला, स्त्री. अँखाली । (पृ.) १.

(ख) अँखालो२ वि. [आँखो+आलो] १ आँखा भएको; आँखाको स्थिति सही भएको; आँखा स्पष्टसित परपर देख्न सक्ने; स्वस्थ आँखा भएको, बव/तिरू. आँखाला, स्त्री. अँखाली । उखान – 'एक आँखा आँखा' क्या अँखालो एक छोरा क्या पुतालो । (पृ.) १.

(ग) आँसु (बव) [सं.अश्रु] हर्ष वा विस्मातमा वा रोगका कारण वा हाई आउँदा आँखाबाट निस्कने द्रव; पानी ।

~ को धन ना. त्यसरी दुःख गरी कमाएको धन ।

~ को धन खानु सक्रि कसैको श्रम र सेवाको शोषण गर्नु ।

~ पसियाँ ना. [आँसु र पसिना] १. श्रम; परिश्रम । २. श्रम र सेवाको मूल्य ३. त्यसको शोषण भएमा नैतिक रूपमा शोषकलाई लाग्ने अभिशाप

~ पसियाँ लाग्नु, अक्रि श्रम वा सेवाको मूल्य नदिँदा वा शोषण गर्दा नैतिक रूपले अभिशाप लाग्नु ।

(घ) आँहु ना. मुहु तिब्रि आँसु (पृ. ३९)

उदाहरण (क) र (ख) समध्वन्यात्मक तर भिन्नार्थक शब्द भएकाले फरक फरक प्रविष्टिमा दिइएको छ । स्रोत र शब्दवर्ग फरक नभएको स्थितिमा यस्ता शब्दलाई एउटै प्रविष्टि दिएर अर्थका प्रकार देखाउन सकिन्छ । माथिको (क) र (ख) मा आएका शब्दको शब्दवर्ग, स्रोत र व्युत्पत्ति एउटै भएकाले एउटै प्रविष्टिमा समावेश गराएर अर्थभेदहरू प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसो गर्दा शब्दकोशमा सङ्क्षिप्तता कायम हुन सक्दछ । (क) र (ख) मा मूल प्रविष्टिअन्तर्गत आएको ‘अँखालो’ शब्द तद्धितान्त व्युत्पन्न शब्द हो । यसैले यसको व्युत्पत्तिलाई + (धन चिह्न) बाट सङ्केत गरिएको छ । उदाहरण (क) पढे लेखेको मा पदवियोग गरिएको छ भने ‘देखे - सुनेको’ मा पदयोग गरिएको छ र सोका लागि योजक चिह्नसमेत प्रयोग गरिएको छ । एकै प्रकृतिका यी दुई शब्दलाई एउटै नियमभित्र समेट्नु उपयुक्त हुन्छ । उदाहरण (क) मा ‘अँखालो’ को बव/तिरू, ‘अँखाला’ र (ख) मा ‘आँखाला’ को प्रयोग गरिएको छ । ध्वनितात्त्विक प्रकृतिअनुसार (ख) मा पनि ‘अँखाला’ नै हुनुपर्ने हो । उदाहरण (ग) मा मूल ‘प्रविष्टि’आँसुको उपप्रविष्टिअन्तर्गत आएका ‘को धन’ ‘को धन खानु’, ‘पसियाँ’, ‘पँसिया लाग्नु’ शब्दहरू आएका छन् आएका छन् । शब्दका तहमा अनेक भए पनि अर्थका तहमा एउटै भएकाले यस्ता शब्दसमूहलाई कोशविज्ञानका आधार उपप्रविष्टिअन्तर्गत प्रविष्टि दिनु उपयुक्त नै हुन्छ । यहाँ सम्बन्धबोधक चिह्न (~) ले मूल प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको सम्बन्ध सूचित गरेको छ अर्थात् उपप्रविष्टिको अघि मूलप्रविष्टि छ भन्ने सङ्केत गरेको छ । शब्दकोशमा प्रविष्टि र उपप्रविष्टिअन्तर्गत कोशीय एकाइ अर्थात् शब्द मात्र रहन्छन्, पद रहँदैनन् । यस शब्दकोशका केही ठाउँमा भने पदहरू अर्थात् रूपावली पनि प्रस्तुत गरिएको छ, जस्तै :

अक्र - नु (पु.) सहायक सक्ति [सं अकरवम्] १. गर्नु; दिनु; बक्सनु । २. (पछिल्ला दिनहरूमा दरबारी भाषामा राजा वा राजपरिवारका कुनै पनि सदस्यको कर्तृत्वमा कुनै काम गरेको प्रसङ्गमा मुख्य क्रियासित आयातित सहायक क्रिया ‘बक्सनु’का प्रयोगले प्राथमिकता पाएर चलन चल्तीमा आयो । पहिला खश मल्लका साम्राज्य कालमा राजाबाट जारी हुने लेखोटमा ‘अक्रनु’ दरबारी भाषाका रूपमा ‘बक्सनु’ कै अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । जनताका छोराले आफ्ना लेखोटमा यस्तो प्रयोग गरेको कहीं कतै पाइँदैन । २. अभिलेख विज्ञहरूले यसलाई दुई किसिमले पढिरहेको पाइन्छ । ठीक प्रयोग के हुन सक्छ यो विद्वान् वर्गले नै छान्ने छ । दुबै प्रयोगका रूपावली यहाँ दिन खोजिएको हो, जस्तै :

तालिका : १

(क) अक्र - नु (पुराना मल्लकालीन अभिलेखहरूमा)

वर्तमान	प्रथम पुरुष	द्वितीय पुरुष	तृतीय पुरुष
	अक्र्याछु	अक्र्या छौ	अक्र्यो छ
भूत	अक्र्याँ	अक्र्यौ	अक्र्यो/ अक्री
भविष्यत्	अकन्याछु	अकन्या छौ	अकन्या छ
विद्यर्थ	अक्रु/अकनु	अक्रि/अकिन	अक्रन्/अकनन्

(ख) अकन-नु (पु.) सक्ति सहयोगी

वर्तमान	प्रथम पुरुष	द्वितीय पुरुष	तृतीय पुरुष
	अकन्याछु	अकन्या छौ	अकन्या छ
भूत	अकन्याँ	अकन्यौ	अकन्यो/ अकनी
भविष्यत्	अकनन्याछु	अकनन्या छौ	अकनन्या छ
विद्यर्थ	अकनु	अकिन	अकनन्

(पृ४)

शब्दकोशमा पद नभई शब्दको मात्र प्रविष्टि गर्नुपर्ने सैद्धान्तिक मान्यता भए पनि यहाँ प्रयुक्त क्रिया ‘अक्र’ प्राचीन रूप भएकाले यसको समग्र रूपावली दिनु उपयुक्त देखिन्छ । यस उदाहरणमा ‘अक्र - नु’ लाई सहायक क्रिया

भनिएको छ । धातुमा ‘कृत्’ प्रत्ययको संयोजन भएपछि बन्ने शब्दलाई कृदन्त व्युत्पन्न शब्द भनिन्छ । यसैले यहाँ ‘अक्र’ धातुमा ‘नु’ को संयोजन गर्नु उपयुक्त हुँदैन । नेपाली बृहत् शब्दकोशले ‘नु’ प्रत्ययान्त धातुलाई क्रिया मान्दै आइरहेकामा सम्पादक मण्डललाई दिइएको सुझावअनुरूप अहिले प्रकाशित प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०७९) को सम्पादकीय (पृ.३) मा “बन्नु, जानु, हिँड्नु आदि शब्दहरूको वर्ग व्याकरणिक नियमानुसार नाम भए पनि पूर्व प्रकाशित नेपाली शब्दकोश र नेपाली बृहत् शब्दकोश मा क्रियाको सङ्क्षिप्त रूप क्रि. भनेर उल्लेख गरिएकाले गम्भीर विमर्श नगरी त्यसमा परिवर्तन गर्नु उपयुक्त नहुने ठानेर पूर्व प्रचलनलाई यसमा यथावत् राखिएको छ ।” हिँड्नु जानु आदि कृदन्त नाम हुन्, क्रियाको अर्थमा यिनको प्रयोग त्रुटिपूर्ण छ भन्ने बोध हुँदाहुँदै पनि पूर्व परम्परालाई उल्लङ्घन गर्नु ठिक छैन भनेर क्रिया भनिएको भनी सम्पादकीय दायित्वलाई पूर्णतः उपेक्षा गरिएको देखिन्छ । वस्तुतः पूर्वपरम्परा गलत छ भने त्यसलाई सच्याउनु सम्पादकको कर्तव्य हो । खसिया’आखरमा यस किसिमको त्रुटि भएको छ ।

अर्को कुरा ‘अक्र – नु’ को शब्दवर्ग ‘सहायक सक्रि’भनिएको छ । सक्रि भनेको सहायक क्रिया हो । यसैले ‘सहायक सक्रि’ मा ‘सहायक’ शब्दको प्रयोग त्रुटिपूर्ण छ । अङ्ग्रेजी व्याकरणको प्रभावमा नेपालीमा सहायक क्रिया शब्दको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ । नेपाली र अङ्ग्रेजीमा सहायक क्रियाको प्रकृति र संरचना भिन्न भिन्न छन् । भाषाविद् चम्स्की (सन् १९८१, पृ. १८९) का अनुसार सहायक क्रिया भनेको मुख्य क्रियामा संयोजित भई काल, पक्ष आदि व्याकरणिक कोटि जनाउने भाषिक एकाइ हो । चम्स्कीका मान्यताअनुसार नेपालीमा सहायक क्रियालाई निम्नलिखित उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

तालिका : २

नेपालीमा क्रियापदको रूपायन प्रक्रिया

मुख्य क्रिया (धातु)	(सहायक क्रिया/ रूपायक प्रत्यय)	क्रियापद
जा	यो	गयो
सुन्	यौ	सुन्थौ
लेख्	छ	लेख्छ
जा	यौँ	गयौँ

तालिका १.अनुसार मुख्य क्रिया(धातु) मा रूपायक प्रत्ययको संयोजन भएपछि क्रियापदको निर्माण भएको छ । पाणिनिले संज्ञासूत्र ‘भूवादयो धातवः’ (अष्टाध्यायी १।३।१०, अर्थ – क्रियावाचिनो भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युः अर्थात् क्रियावाची ‘भू’ आदिलाई धातु संज्ञा हुन्छ) मुख्य क्रिया र धातु भनेको एउटै हो । यसर्थ वाक्यमा हेरेक क्रियापदमा मुख्य क्रिया(धातु) र सहायक क्रिया आउनुपर्ने हुन्छ । यसैले ‘अक्र’ धातुबाट बनेको क्रियापद ‘अक्रया छु’ मा ‘छु’ सहायक क्रिया हो । ‘ऊ घरमा छ’ वाक्यमा आएको ‘छ’ चाहिँ सहायक क्रिया नभई क्रियापद हो । ‘लेख्छ’ क्रियापदमा ‘छ’ रूपायक प्रत्ययका रूपमा आएको छ भने ‘ऊ घरमा छ’ वाक्यमा चाहिँ ‘छ’ क्रियापदका रूपमा प्रयोग भएको छ । यस वाक्यमा प्रयुक्त ‘छ’ क्रियापद ‘हु’ क्रिया (धातु) मा रूपायक प्रत्यय ‘छ’ को संयोजन भएपछि समानपद लोप नियम लागेर बनेको हो, जस्तै :

तालिका : ३

नेपालीमा 'छ' क्रियापदको रूपायन प्रक्रिया

धातु	सहायक क्रिया	संयोजन	निर्माण	क्रियापद
हु	छ	हु + छ	हु → छ (प्रतिस्थापन), छ → लोप (समानपद लोप)	छ

तालिका ३ अनुसार 'हु' क्रिया (धातु) मा रूपायक प्रत्यय 'छ' संयोजन हुँदा 'हु' 'छ' मा परिवर्तन भई 'छ' भएको छ र यसपछि समानपद लोप नियम लागि एउटा 'छ' (रूपायक प्रत्यय) को लोप भएको छ । 'समानपदको लोप हुँदा जो शेष रहन्छ त्यसले लोप भएका एकाइको अर्थबोध गराउँछ' भन्ने भाषिक व्यवस्थाअनुरूप बाँकी रहेको एउटै 'छ' ले क्रिया (धातु) र रूपायक प्रत्यय दुवैको काम गरेको छ । यसैले 'ऊ घरमा छ' वाक्यमा आएको छ क्रियापद हो । यसैले 'अक्र-नु' लाई सहायक सक्ति भन्नु त्रुटिपूर्ण छ । यसरी खसिया' आखर मा वर्णानुक्रमका दृष्टिले प्रविष्टि व्यवस्थित हुँदा हुँदै पनि शब्दवर्गीय सूचनाका दृष्टिले त्रुटिपूर्ण बनेको छ ।

यस्तै 'अक्र-नु' को स्रोत सङ्केतमा संस्कृतको 'अकरवम्'लाई लिइएको छ । 'अकरवम्' भूतकालीन (लङ् लकार, उत्तम पुरुष एकवचन) क्रियापद हो । भूतकाल बुझाउनका लागि धातु (मुख्य क्रिया)भन्दा अघि 'अ' को संयोजन हुने गर्दछ तर 'अक्र' सामान्य क्रिया बनेको छ । यसैले वर्तमान काल र भूत कालमा एकै किसिमका रूप रहेका छन् । स्रोत सङ्केत गर्दा यस्ता विषयको निरूपण गर्नु पनि आवश्यक देखिन्छ ।

स्रोत सङ्केत

खसिया' आखर मा स्रोतसम्बन्धी सूचनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

क) कविलास ना. [सं कैलाश] १. पुराणप्रसिद्ध शिव निवास, शिवलोक, समुद्र सतहबाट ६ हजार ७ सय १४ मिटर अर्थात् २२ हजार २२ फुट उचाइमा रहेको शिवलिङ्गाकार पवित्र पर्वत, कैलाश । २. तिब्बतको ताक्लाकोट नजिक रहेको हिन्दू र बौद्ध दुवैको पवित्र तीर्थ स्थल; मोक्ष भूमि; कविलास ; कपिलास । ३. सो पर्वतमा मुख्य थलो बताउने कर्णाली, सेती प्रदेशमा प्रसिद्ध एवं पूजित मस्तासरह मान्यताप्राप्त, मस्टालाई मामा भनी सम्बोधन गर्ने एक वायु देवता, कैलाश, १२ भाइ मस्टाहरूका पढेलीअनुसार यिनको भान्जा नाता पर्ने वायु देवता ।

(पृ.११९)

ख) मस्टो ना. [सं मष्ट/महिष्ठ] मध्यपश्चिम र सुदूर पश्चिम क्षेत्रका आर्य-खशहरूले कुलदेवता वा इष्टदेवताका रूपमा पुजिने, दुग्धभोगी ररक्तभोगी गरी दुई प्रकृतिका हुने, प्रायः बाह्र भाइ मस्टाहरू क्रमशः १.ढँडार, २.बुडु (यो त्रिपुराकोट/डोल्पामा 'छलमस्टो' भनी कहलिएको छ), ३.कवा, ४.थार्प, ५.दाइया, ६.दुद्या ७. लाटो, ८.उखाडी (धौलपुरो), ९ बिजुलडाँडो, १०.सुनार गाउँ, ११.बाम र १२. बाबिरो नामका भए पनि कुनै नाम सर्वत्र सर्वमान्य र कुनै स्थानभेदअनुसार भिन्न नामका पनि बताइने हुँदा ८७ उपभेद भएको निराकार शिवस्वरूपी हुनाले धामीले जटा पाल्ने र रुद्राक्ष माला पहिरने, माडुमा मूर्ति नहुने, धामी स्वरूपी मानवका अङ्गका वायुरूपले अवतरित भएर बक्ने, आफ्ना पाली (भक्त)को जियधनी र धनधनी भएर जीउधनको रक्षा गरिदिन । ढोयारी पर्न आएमा निस्पक्ष न्याय दिने, न्यायिक अधिकार पनि भएको, नौ दुर्गा भवानीलाई बहिनी भनेर आफ्ना निकट राख्ने, पूजा

पाठका बेला धामीले विशेष सजिनुपर्ने धामीले पढेली पढ्दा इन्द्र पुत्र भनी परिचित गराए पनि इन्द्रले आफ्नो कश्यप गोत्र नदिँदा आशुतोष भगवान् महादेवले 'वामदेव' गोत्र दिई पृथिवीमा पठाएका तान्त्रिक देवता हुनाले आफ्नो उद्गम स्थल भोट बताउने तर आर्यधर्म मान्ने हुँदा शुक्ल यजुर्वेदको 'पुरुदम्भो विश्वरूप...' मन्त्रले पूजा हवनादि गरिने, तर पूजा पद्धति बेलै भएको, श्रीखण्ड रुक्त चन्दन चढाउनु नपर्ने, शुद्ध सादा (नभिजाएका) अक्षता चढाउनुपर्ने, माडुमा गजुर नराखिने, अपौराणिक तान्त्रिक वायु देवता; मइठो; मैठो । २. नेपालका मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिमबाहेक खश आर्यहरू जहाँ जहाँ पुगेका छन् त्यहाँ विशेषतः कुलायन वा कुलदेवताका रूपमा प्रतिवर्ष कुलपूजा गरिने वराह मस्टो (तर स्मरण रहोस् वराह मस्टो अपभ्रंश नाम हो, बाह्रभाइ मस्टा अर्थात् बाह्र मस्टा भन्नुपर्नेमा वराह मस्टा भनिएकोमा सँच्याउन आग्रह गरिन्छ) । (पृ.९३३)

ग) मस्टो' माडु /माडी ना. [सं महिष्ठ मण्डप] मष्टाको देवाली गर्ने ठाउँ ; मण्डप, मण्डल ; माडौँ ; माडी ; माडु ; थान (पृ.९३३) ।

घ) याचे ना. [भोब] जाड अर्थात् भोटेहरूले सिँजालाई आफ्ना भाषामा राखेको नाम, अङ्क Yatse,

ङ) सिँजा [सं शिञ्ज] खश राजा नागराजले राजधानी बनाउनुपूर्व नै यो ठाउँ धनधान्यले भरिपूर्ण हुनाले यहाँका रानी लगायत राजदरबारका र अरू धनाढ्यका महिलाहरू गहनाले सुशोभित भएर रहने र काम गर्दा वा हिँड्दा डुल्दा सुनिने आभूषणहरूको छमछम ध्वनि (शिञ्जित) व्यापक भइरहने हुँदा यस आधारमा यस स्थानको नाम नै शिञ्जा=सेञ्जा=सेँजा=सिँजा रहेको हुन सक्छ ।.....

उदाहरण (क) को 'कविलास' शब्द संस्कृतबाट आएकाले [सं कैलाश] दिइएको छ । संस्कृतमा 'केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः' भन्ने अर्थमा 'अण्' प्रत्यय र आदिवृद्धि भएर 'कैलास' शब्द बन्दछ । यसैले स्रोत सकभर शुद्ध दिनुपर्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । उदाहरण (ख) र (ग) का शब्द पनि संस्कृतबाट आएका छन् । उदाहरण (घ) को याचे शब्द भोटबर्मेलीबाट आएकाले [भोब] सङ्केत दिइएको छ । 'अङ्क Yatse' भनेर दिइएका] Yatse रोमनाइज्ड तिब्बती हो, अङ्ग्रेजी होइन । सिँजाका उच्च क्षेत्रलाई बुझाउन चाहिँ तिब्बतीमा याचे (ཡ་ཇེ) शब्दको प्रयोग हुन्छ । इटाली प्राध्यापक जिसेफ टुची (सन् १९५६, पृ.५४) ले 'याचे' लाई रोमनमा 'Ya-tse'को प्रयोग गरेकाले यसलाई सत्यमोहन जोशी (२०२८, पृ.३३) र मोहनप्रसाद खनाल (२०७०, पृ.७, पादटिप्पणी) ले नेपालीमा 'यात्से' भनेका छन्, तर तिब्बती भाषामा यसको उच्चारण 'याचे' नै हुन्छ । तिब्बतीको रोमनाइज्ड लिपि ...tseU को उच्चारण 'चे' हुन्छ । तिब्बती शब्दकोश -The New Tibetan-English Dictionary of Modern Tibetan, 2001) अनुसार भाषामा 'याचे'को अर्थ 'उच्च प्रदेशको बस्ती' हुने भएकाले सिन्जा उपत्यकाका उच्च क्षेत्रलाई याचे भनिएको हुन सक्छ । नागराजको राजधानी रहेको ठाउँ पनि सिन्जा उपत्यकाको केही उच्च क्षेत्रमा रहनुले यसको पुष्टि हुन्छ । संस्कृतमा 'उपत्यकाद्रेवासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका'(अमरकोश, २।३।७) अर्थात् ओरिपोरि घेरिएका पहाडका फेदीमा रहेको ठाउँ उपत्यका र पहाडका उच्च क्षेत्र चाहिँ अधित्यका हुन् भनिएको छ । यस अर्थमा पनि नागराजको राजधानी भएको समग्र क्षेत्र सिन्जा हो र उनको दरबार रहेको उच्च क्षेत्र चाहिँ याचे हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । अहिले पनि जुम्लाका प्रायः घरहरू फेदीभन्दा केही उच्च प्रदेशमा नै अवस्थित छन् । कर्णाली राजमार्ग सञ्चालनमा आएपछि चाहिँ राजमार्गनजिकै घर बनाउन थालिएको देखिन्छ । यसअर्थमा परम्परादेखि यात्से भनेर अशुद्ध उच्चारण हुँदै आएको यस शब्दको शुद्ध उच्चारण दिनु यस कोशको वैशिष्ट्य हो ।

उदाहरण (घ)मा सिँजा शब्द संस्कृतको शिञ्जा, श्येन झा जस्ता शब्दबाट आएको उल्लेख गरिएको छ । यी सबै निर्वचनमध्ये संस्कृतको 'शिञ्जा' शब्द आएको हो भन्नु बढी उपयुक्त देखिन्छ तर यो पनि तिब्बती शब्द (सिङ्जा) का तुलनामा कम तार्किक देखिन्छ । यसैले यी दुवै स्रोतको तुलना गर्नु आवश्यक देखिन्छ । संस्कृतमा 'शिञ्जा' शब्दको

व्युत्पत्ति हेर्दा शिजि (शिजि अव्यक्ते शब्दे) (पाणिनीय धातुपाठ, धातुक्रमसङ्ख्या १०२७) धातुमा मा 'अ' प्रत्यय, नुम>न (अष्टाध्यायी, ७।१।५८) टाप्>आ (अष्टाध्यायी, ४।१।४) प्रत्यय भई शिञ्जा बन्दछ र यसको अर्थ कुनै पनि वस्तुको घर्षणबाट निस्कने अस्पष्ट ध्वनि भन्ने हुन्छ। संरचना (तालव्य 'श'को प्रयोग भएको) र अर्थ (अस्पष्ट ध्वनि) दुवै नमिल्ने देखिएकाले संस्कृतको शिञ्जाबाट सिञ्जा आएको होइन भन्ने स्पष्ट हुन्छ। 'सिञ्जा' शब्द तिब्बती भाषाको 'सिङ्जा' (ཤིང་ཅ) बाट आएको देखिन्छ। तिब्बती भाषामा 'सिङ' (ཤིང) को अर्थ काठ हुन्छ भने 'जा' (ཅ) को अर्थ निर्माणका लागि आवश्यक भन्ने हुन्छ। यसैले 'सिङ्जा'को समष्टि अर्थ 'निर्माण कार्यका लागि चाहिने काठ' भन्ने हुन्छ (लामा, २०७१, पृ.३१२), (दास, सन्, १९९८, पृ.१२३६)। निर्माण कार्यका लागि उपयुक्त काठ प्राप्त हुने वनस्पति प्रचुर मात्रामा रहेकाले सिँजाका लागि यो अर्थ उपयुक्त पनि हुन्छ। यसैले 'सिँजा' शब्द 'उपत्यका' भन्ने अर्थमा र 'याचे' शब्द 'अधित्यका' भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको हुन सक्छ।

व्युत्पत्ति सङ्केत

कोशविज्ञानअनुसार शब्दकोशमा व्युत्पत्तिका कालक्रमिक र समकालिक गरी दुई किसिमका सूचना दिइन्छ। कालक्रमिक व्युत्पत्तिले शब्दको पूर्वस्वरूपको परिचय दिन्छ भने समकालिक व्युत्पत्तिले चाहिँ व्युत्पन्न शब्द कुन कुन सर्ग(प्रत्यय) र शब्दांशबाट बनेको छ भन्ने कुराको सूचना दिन्छ, जस्तै :

(क) कर्नाली ना. [कर्नाल+ई] १. कर्नालको जस्तो ध्वनि भएको; लिपुलेकको तिब्बततर्फ को दक्षिणी कोल्टामा रहेको माप्चो चो ड्गो अर्थात् 'मयुरको मुख' नै उद्गम स्रोत हो कर्नालीको। (दीपेन्द्र रोकायाका अनुसार निस्केर ताक्लाकोट-खोचेर-हुम्ला हुँदै तामाखानी हिमालबाट लिस्केने मुगु कर्नाली र जुम्लाको प्रसिद्ध नदी तिलासमेत भई कालिकोट हुँदै राजापुर पुगेर भेरी-बबई-बूढी गङ्गा र सेतीसमेत मिसिएर सप्तकर्नाली बनी जामुकुइल्या घाट हुँदै भारतमा पुगेर घाघरा र सरयू नामले प्रसिद्ध नेपालको सबैभन्दा लामो नदी, सदानीरा, कर्नाली। (पृ.१२४)

(ख) तिब्रीकोट [सं त्रिपुरा-कोट] ना. १ डोल्पा जिल्लामा त्रिपुरा सुन्दरी भगवतीको मन्दिर रहेको ठाउँ; कोट; कोट गाउँ; त्रिपुराकोट; तिप्रीकोट। २. राणाकालमा विभाजित जुम्ला जिल्लाका १८ दरामध्येको एक दरा; भोटान दरा। ३. पञ्चायत कालमा उक्त कोट गाउँ र त्यसदेखि पश्चिमका केही गाउँहरू, चौधबीस दरा र असी दराका गज्याङ्कोटदेखि खल्लाँसम्मका तिला नदीदक्षिणका केही गाउँ समेटेर बनाइएको एक सानो जिल्ला। (पञ्चायती संविधानको दोस्रो संशोधनपछि यस जिल्लाको मौरै लेक-पूर्वको भूभाग डोल्पामा र मौरै-पश्चिमको भूभाग जुम्लामा गाभियो र जुम्लाको नागम गाउँदेखि पश्चिमको भूभाग छुट्याएर हालको 'कालीकोट जिल्ला' बनेको हो।) (पृ.५२४)

(ग) पाण्णी ऊन ना. [पाट्नी +ऊन] झनै कपासकै जस्तो मसिनो धागो आउने, ऊनी लुगा कपडा, पस्मिना, स्विटर आदि तयार पार्न उपयोगी भोटे भेडाको ऊन। खशानी भेंडाबाहेक मसीना रौँ हुने भेडाको ऊन। विप. राडी ऊन। (पृ.६९९)

(घ) पाण्णी जडा ना.बव [पाट्न+ ई]-जडो पाटनमा पाइने जडीबुटीहरू (पृ.७००)

(ङ) पिन्डो/पिण्णो ना. [सं.पिण्ड] मेरु पृष्ठ; मेरुदण्ड र त्यसको दायाँ बायाँको अवयव; पृष्ठभाग; पीठ; पिठ्युँ। बव/तिरू पिन्डा/पिण्णा (उस्तै खाले शब्दलाई पदयोग र वियोग गरिएको) (पृ.७००)

उदाहरण (क) मा समकालिक व्युत्पत्ति [कर्नाल+ई] को सूचना दिइएको छ। यस सूचनाअनुसार उदाहरणका दुवै शब्दहरू प्रकृति र प्रत्ययको संयोजनबाट बनेका हुन् भन्ने देखिन्छ। उदाहरण (ख) मा कालक्रमिक व्युत्पत्ति [सं त्रिपुरा-कोट] को सूचना दिइएको छ। यस सूचनाअनुसार 'तिब्रीकोट' शब्द संस्कृतको त्रिपुरा-कोटबाट बनेको हो। यसरी सम्भव भएसम्म शब्दको व्युत्पत्ति दिनु यस शब्दकोशको उल्लेख्य वैशिष्ट्य हो। उदाहरण (ग-घ) मा समकालिक व्युत्पत्तिको सूचना [पाट्नी +ऊन], [पाट्न+ ई-जडा] र (ङ) मा कालक्रमिक व्युत्पत्ति [सं.पिण्ड] को सूचना दिइएको छ

। यस्तै उदाहरण (ग-ड) मा सन्धिप्रक्रिया पनि घटित भएको छ । सम्पादकीय (पृ.४) मा उल्लेख भएअनुसार 'खश भाषाकै केही देशज शब्दहरू जसको शब्दमध्य वा शब्दान्तमा 'ट' वर्गसित 'न' जोडिन गएर सन्धि हुँदै 'ण' बन्न पुग्छ ।' । यो विशेष प्रक्रिया हो । यसमा संस्कृतमा पनि यो स्थिति देखिन्छ । यस स्थितिलाई पाणिनिले 'ष्टुना ष्टुः ' (अष्टाध्यायी, ८।४।४२) र 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (अष्टाध्यायी, ८।४।४५) यी दुई सूत्रबाट नियमबद्ध गरेका छन् । यस्तै खश भाषामा हुने ध्वनिपरिवर्तनका नियमको सैद्धान्तिक आधार (सम्पादकीय, पृ.४) उल्लेख गरेर तिनको उदाहरणसमेत दिइएको छ । यसरी हुने ध्वनिपरिवर्तनका विशेष नियमहरूमा वर्णविपर्यय (पातल= पाल्त, खाडल= खालड/खालडो) समीभवन (अर्को = अक्को, बाँधु = बान्नु), अल्पप्राणीभवन (साँघु= साँगु, बाघ=बाग, बाँझो =बाँजो) लोपपूर्वी महाप्राणीभवन (गहना = घँना, जहाज = झाँज, जहान = झाँन), स्वरलोप (नहर = न्हर, मेहल = म्हेल, नुहाउनु = हुनु । यस्तै खसिया' आखरमा प्रयुक्त भएका केही शब्दका लागि विशेष ध्वनिचिह्न आवश्यक हुनाले सोको प्रयोग गरिएको छ र यसमा थप शोधकार्य आवश्यक रहेको औँल्याइएको छ । पूर्ववर्ती अध्ययनहरूमा कतिपय शब्दमा आएको 'स' लाई 'ह' लिपिचिह्न दिइएकामा यस शब्दकोशमा 'ह.' लिपिचिह्न दिइएको छ । यस ध्वनिचिह्नको प्रयोग खश भाषाका सन्दर्भमा वैज्ञानिक देखिन्छ ।

शब्दवर्ग सङ्केत

खसिया' आखर मा शब्दवर्गसम्बन्धी सूचनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) पाण्डुसेरा ना. [सं.पाण्डु]-ख.सेरो पाडडे थरको मूल थलो मानिने जुम्ला सिँजा दराभिन्न पर्ने, उर्बर सेरा खेतहरू प्रशस्त भएको पाण्डव गुफा नजिकै रहेको एक प्रसिद्ध गाउँ, पाउँसेरा (पृ.६९९) ।
 (ख) पाण्णी वि. [पाटन+ई] पाट्नी, पाटनमा हुने, पाटनमा पाइने । (पृ.६९९)
 (ग) पिण्णा ना./क्रियो हेर्नु पिन्डा ।
 (घ) मत्थ वि. मस्त; प्रशस्त; धैरै; भौति; मैथ; उम्तो । →पर सभाबाडीउँदा मत्थ मान्ठ खेडिया ' छन्' ।

उदाहरण (क) मा 'पाण्डुसेरा' नाम हो । यसलाई सङ्क्षेप शब्द 'ना.' ले सङ्केत गरेको छ । (ख) मा 'पाण्णी' विशेषण हो र 'वि.' ले सङ्केत गरेको छ । 'पिण्णा' ना वा क्रियायोगीको कार्य गर्ने भएकाले 'ना./क्रियो' को सङ्केत दिइएको छ । यसरी अधिकांश शब्दको वर्गगत चिनारी सही किसिमले दिनु यस कोशको उल्लेख्य वैशिष्ट्य हो ।

आर्थी सूचना

खसिया' आखरमा आर्थी सूचना दिन परिभाषा, व्याख्या र पर्याय विधिको प्रयोग गरिएको छ, जस्तै :

गोला ना. [सं गोल] १. गोलोको वब/तिरु । २. हातैले वा कुनै तोप बन्दूक आदि अस्त्रद्वारा प्रहार गरिने विष्फोटक पिण्ड; डल्लो । ३. वायु विकारबाट वा अरु कुनै कारणले पेटमा बन्ने डल्लो ; गानु; वायु गोला । ४. भागबन्डा, लेनदेन, छनौट, चुनाव आदिमा प्रचलित प्रविधिले छिनोपानो हुन नसकेमा तत्कार्यका सहभागी सबैले सहमतिमा गरिने चिह्ना पद्धति; गोलाप्रथा; हिसिम, । ५. प्रशोधित एवं अभिमन्त्रित कुनै अखाडाका धुनीको भष्मको डल्लो ; विभूति; भिगुत । ६. मुहु, तिव्रि जु गढी/फापरको रोटी (पृ.१२४)

खसिया'आखर मा 'मष्ट', 'जुम्ला', 'सिँजा' जस्ता कतिपय शब्दको अर्थ विश्वकोशीय शैलीमा दिइएको देखिन्छ । केही शब्दको अर्थमा त्रुटि भए पनि कोशमा प्रयुक्त समग्र शब्दलाई सही किसिमले अश्रयाउन सक्नु यस शब्दकोशको अर्को उल्लेख्य वैशिष्ट्य हो ।

चिह्न र सङ्क्षेप शब्दको प्रयोग

खसिया' आखरमा चिह्न र सङ्क्षेपको पनि यथोचित मात्रामा प्रयोग भएको छ । शब्दकोशमा अनावश्यक पुनरावृत्तिको न्यूनीकरण, स्थानको बचत, शाब्दिक संरचनाको व्यवस्थित प्रस्तुति, प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको स्पष्टताका

लागि चिह्न र सङ्क्षेपको प्रयोग गर्नुपर्ने सैद्धान्तिक आधार अनुरूप यस शब्दकोशमा पनि दुई भाषिक एकाइको संयोजनगत सम्बन्ध देखाउन योजक चिह्न (-), धन चिह्न (±) र सम्बन्धक चिह्न (~), को प्रयोग गरिएको छ, जस्तै :

(क) [कल-कल] (ख) [कलकल+आ(उँ)दी], कर्ता ~ धर्ता (पृ. १२४-२५) ।

कतिपय ठाउँमा निर्देशक चिह्नको प्रयोग गर्नुपर्ने स्थितिमा पनि योजक चिह्नको प्रयोग गरिएको छ, जस्तै : “भनिन्छ- राणाकालमा यस धानको चामल प्रतिदिन दुई माना हुलाकसारी भई महाराज चन्द्र समशेरकहाँ पुग्थ्यो गरे” (पृ. १४६) । कोशविज्ञानका अनुसार “भनिन्छ” मा निर्देशक चिह्न (:) को प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

यस्तै उदाहरण दिन बाणाकार चिह्न (→), जस्तै : “अकर वि. [सं करविहीन] १. सबै प्रकारका छूट भएको । →सर्वकर अकर करिअकग्राह्य (शाके १२७८) को पृथ्वी मल्लको कनकत्र ।” (पृ. २) (यहाँ कनकपत्र हुनुपर्ने) । स्रोत, व्युत्पत्ति जनाउन प्रयोग गरिने वर्गाकार कोष्ठ ([]), अर्थगत समानता वा पर्यायवाची शब्द जनाउन समानताबोधक चिह्न (=), व्याकरणिक टिप्पणी राख्न कोष्ठक (), चिह्न शब्दका सम्बन्धित अर्थहरू छुट्याउन अर्धविराम चिह्न (;), समरूपी शब्द (**Homonyms**) जनाउन उपरिलिखित अङ्क (१, २, ३), शीर्ष शब्द जनाउन श्यामाङ्कित अक्षर (**Bold Type**), उदाहरण वाक्य, विदेशी शब्द वा प्रयोगसम्बन्धी सूचक देखाउन तिर्यक् अक्षर (**Italic Type**), शब्दवर्ग जनाउन सङ्क्षेप शब्द (ना, क्रि, वि,) को प्रयोग गरिएको छ । यसमा पुनर्निर्मित रूप, अव्याकरणिक शब्दको प्रयोग र उच्चारण सूचना समाविष्ट नभएकाले तिनका सङ्केतक चिह्नको प्रयोग भएको छैन । प्रचलनबाट लोप भइसकेका वा प्राचीन शब्द ‘अकर’, ‘अक्र-नु’ जस्ता शब्दको प्रयोग भएको छ र यसैले त्यस्ता शब्दमा कर्तनी (†) चिह्नको प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यति भए पनि सङ्कलित शब्दको समुचित व्यवस्थापनका लागि आवश्यक चिह्न र सङ्क्षेप शब्दको यथोचित प्रयोग हुनु यस शब्दकोशको अर्को उल्लेख्य वैशिष्ट्य हो ।

वर्णविन्यास

‘खसिया’ आखर मा खश भाषालाई सकेसम्म मानक बनाउने उद्देश्यले मानक वर्णविन्यास नियमको पालना गरिएको छ । यस कोशमा स्थानीय भाषिकाका कथ्य रूपलाई यथावत् राख्दै वि.सं २०५५ मा भएको नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी ले तयार पारेको वर्णविन्यास नियमलाई स्वीकार गरिएको उल्लेख गरिएको छ । शब्दकोशलाई स्तरीय वा मानक बनाउन वर्णविन्यासको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले सो शुद्ध हुन आवश्यक छ तर यस शब्दकोशमा वर्णविन्यासमा केही त्रुटि भने रहेका छन् र तिनको निराकरण गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसमा रहेका केही त्रुटि र तिनका शुद्ध रूप यसप्रकार छन् :

तालिका : ४

शब्दकोशमा रहेका त्रुटि र तिनका शुद्ध रूप

त्रुटि	पृ	शुद्ध रूप	त्रुटि	पृ	शुद्ध रूप
साम्राज्य	सम्पादकीय, पृ. १	साम्राज्य	अपभ्रस	सम्पादकीय, पृ. १	अपभ्रश
भएपनि	„	भए पनि	सम्बर्धन	„	संवर्धन
कहीकतै	„	कहींकतै	भेटिदैनन्	„	भेटिदैनन्
सम्बर्धन	„	संवर्धन	„	„	„
भएकोले	„	भएकाले	सविधान प्रदत्त	„	सविधानप्रदत्त
माभनेली	„	माभनाली	महत्व	„	महत्त्व
पुरातात्विक	„	पुरातात्त्विक	यीनै	„	यिनै
बढीरहेको	„	बढिरहेको	कमिकमजोरी	सम्पादकीय, पृ. २	कमीकमजोरी
साहित्यर	सम्पादकीय, पृ. २	साहित्य र	लगाएत	सम्पादकीय, पृ. २	लगायत
सम्बत्	प्राक्कथन, पृ. १	संवत्	आईरहेकोमा	प्राक्कथन, पृ. ३	आइरहेकोमा
महत्वपूर्ण	प्राक्कथन, पृ. ३	महत्त्वपूर्ण	बृहत शब्दकोश	प्राक्कथन, पृ. ४	बृहत् शब्दकोश
प्राकृतिककै	प्राक्कथन, पृ. ४	प्राकृतिकै	रूप	प्राक्कथन, पृ. ४	रूप
यि भन्दापनि	प्राक्कथन, पृ. ७	यी भन्दा पनि	हङ्क	प्राक्कथन, पृ. ७	ह.
शृङ्गा	प्राक्कथन, पृ. ७	शृङ्गा	शुकर	प्राक्कथन, पृ. ७	शुकर
स	प्राक्कथन, पृ. ११	;	॰	प्राक्कथन, पृ. ११	[]
~	प्राक्कथन, पृ. ११	≡	ध्वनि मध्येको	पृ. १	ध्वनिमध्येको
बुभनाउँछन्	पृ. १	बुभनाउँछन्	अंगालो	पृ. १	अँगालो
वाट	पृ. १	बाट	शुद्धिकालागि	पृ. १	शुद्धिका लागि
ऐँठन, ऐँठन	पृ. १	ऐँठन	नाया	पृ. १	नायो
औलो	पृ. २	औला	अधेरा	पृ. २	अँधेरा
कसैलाई	पृ. २	कसैलाई	बाटै	पृ. २	बाटै
कनकपत्र	पृ. २	कनकपत्र	बाटो	पृ. २	बाटो
वैश्वान्न	पृ. ६	वैश्वानर	गोलभिँडा	पृ. ८	गोलभिँडा
निस्पक्ष	पृ. १३३	निष्पक्ष	लिस्कने	पृ. १२४	निस्कने
मयुर	पृ. १२४	मयूर	पाण्डु-ख. सेरा	पृ. ६९९	पाण्डु- सेरा
भष्म	१२४	भस्म	समशेर	पृ. १४६	शमशेर

यस्तै गंगा, संकलन, सङ्केत, संग्रह, लिंग, संक्षेप, अंग्रेजी, अंचल जस्ता शब्दमा पञ्चम वर्णको नियम पालना गर्नुपर्नेमा सो भएको छैन, संकलन र सङ्कलन, अड्ग र अड्ग दुवै थरी रूपको प्रयोग भएको छ । सहित, विना, अन्तर्गत जस्ता नामयोगी शब्दलाई पदयोग गरी विन्यास गर्नुपर्नेमा पदविद्योग गरिएको छ र कतै पदयोग पनि गरिएको छ । बीच, तीखो, बीस, छूट जस्ता शब्द तद्भव भएकाले र श्रुतिसमभिन्नार्थक नभएकाले यिनमा प्रयुक्त 'ई' र 'ऊ' ह्रस्व लेख्नुपर्ने हुन्छ । यस शब्दकोशमा रहेका अधिकांश त्रुटिहरू प्रविधिकारण भएका छन् भने केही असावधानीका र अज्ञानका कारण भएका त्रुटिहरू रहेका छन् । यसैले शब्दकोशलाई स्तरीय र आधिकारिक बनाउन यसमा रहेका वर्णविन्यासगत त्रुटिको निराकरण आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

खसिया' आखर खश भाषाको शब्दकोश हो। सम्पादकीय, प्राक्कथन र अनुसूचीसहित १३६५ पृष्ठको आयाम र ४०, ००० शब्दसङ्ख्या रहेको यो कोश ऐतिहासिक सन्दर्भमा नेपाली भाषाको जननी भाषा र वर्तमानमा नेपाली भाषाको केन्द्रीय भाषिकाका रूपमा रहेको खश भाषाको शब्दकोश हो। खश भाषा र संस्कृतिका विज्ञसमूह यसको सम्पादन र शब्दसङ्कलन कार्यमा संलग्न भएकाले यो कोश खश भाषाको आधिकारिक कोश बनेको छ। लेख्य र कथ्य दुवै क्षेत्रबाट शब्दसङ्कलन गरिएको यस शब्दकोशमा सङ्कलित शब्दको व्यवस्थापन वर्णानुक्रम, मूल प्रविष्टि र उपप्रविष्टिका माध्यमबाट गरिएको छ। सम्भव भएसम्म शब्दवर्ग, व्याकरण र व्युत्पत्तिको सूचना दिइएको, केही प्रविष्टिको लिङ्ग, वचन र तिर्यक् रूपको समेत सङ्केत गरिएको, सङ्कलित सम्पूर्ण शब्दको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र सामाजिक सन्दर्भका आधारमा अर्थविधान गरिएको र अनावश्यक पुनरावृत्तिको न्यूनीकरण, स्थानको बचत, शाब्दिक संरचनाको व्यवस्थित प्रस्तुति, प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको स्पष्टताका लागि चिह्न र सङ्क्षेप शब्दको प्रयोग गरिएको यो शब्दकोश निकै व्यवस्थित देखिन्छ। यसमा रहेका वर्णविन्यास, स्रोतसङ्केत, वर्गसङ्केत अर्थविधान र चिह्नप्रयोगगत केही त्रुटिले भने यसको सौन्दर्यवृद्धिमा अवरोध पुऱ्याएको स्थिति छ। यसर्थ यस शब्दकोशलाई खश भाषाको आधिकारिक, मानक र उपजीव्य बनाउन उपर्युक्त त्रुटिको संशोधन र छुट शब्दको सङ्कलन गरी पुनः प्रकाशन गनुपर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, चौथो संस्क., रत्न पुस्तक भण्डार।
- अष्टाध्यायी सूत्रपाठ (२०६०), व्याख्या. ईश्वरचन्द्र, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
- आचार्य, रमानन्द, सम्पा.(२०८२), खसिया' आखर, कर्णाली प्रदेश सरकार, सामाजिक मन्त्रालय।
- उप्रेती, गङ्गाप्रसाद, सम्पा.(२०७९), *प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोश*, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान।
- निरौला, यज्ञेश्वर (२०७७), 'कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषिका', प्रज्ञा. १२० (२२९). १ - १५।
- बन्धु चूडामणि (२०७३) *भाषाविज्ञान*, नवौं संस्क, साझा प्रकाशन।
- लामा, कन्जोक (२०१३), *हुम्ली भोटेलामा - नेपाली शब्दसङ्ग्रह*, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान।
- Blair, F. (1997), *Survey on a Shoestring*, The University of Texas.
- Crystal David (2003), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing Ltd.
- Chomsky, Noam(1981), *Lectures on Government and Binding*. Foris Publication.
- Das, Chandr (1998), *Tibetan-English Dictionary (Reprint)*, Book Faith.
- Hartmann, R. R. K., & James, G. (1998). *Dictionary of Lexicography*. Routledge.
- Jackson, H. (2002). *Lexicography: An Introduction*. Routledge.
- Lehmann, winfred p. (1975), *Historical Linguistics : An Introduction*, Mohan primlani.
- Richards, Jack C., and others (1999), *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, Longman .
- Svensén, B. (2009), *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*, Cambridge University Press.